

ТИПОЛОГІЧНІ СПІЛЬНОСТІ ТА ВІДМІННОСТІ ЗАСОБІВ ТВОРЕННЯ САТИРИ (НА ПРИКЛАДАХ РОМАНУ Ч. ДІККЕНСА «ТЯЖКІ ЧАСИ» ТА ПОВІСТІ ЛЕСЯ МАРТОВИЧА «ЗАБОБОН»)

Анотація. Стаття присвячена компаративно-типологічному аналізу сатиричних творів «Тяжкі часи» Ч. Діккенса та «Забобон» Леся Мартовича. У розвідці розглядаються різноманітні засоби сатиричного зображення такі, як контраст, гіперболізація, особливості мовлення персонажів.

Ключові слова: компаративно-типологічний аналіз, сатира, контраст, гіперболізація.

Аннотация. Статья посвящается компаративно-типологическому анализу сатирических произведений «Тяжелые времена» Ч. Диккенса и «Суеверие» Леся Мартовича. В исследовании рассматриваются разнообразные средства сатирического изображения такие, как контраст, гиперболизация, особенности речи персонажей.

Ключевые слова: компаративно-типологический анализ, сатира, контраст, гиперболизация.

Summary. The article is devoted to the comparative –typological analysis of satirical works “Hard times” by Ch. Dickens and “Zabobon” by Les Martovych. This investigation regards different means of satirical depiction such as contrast, hyperbolization, heros’ specific manner of speech.

Key words: comparative-typological analysis, satire, contrast, hyperbolization.

В історії людства художня література часто ставала засобом пропаганди ідей та переконань. Виникнення сатиричного тексту, вочевидь, стало наслідком поширення ідей гуманізму та принципів відкритої ліберальної дискусії. Сатира – універсальне літературне явище у світовому контексті, різновид комічного художнього відображення дійсності. Цим словом ще давньоримські поети називали байки, памфлети, шаржі з насмішкуватоповчальним тоном, пізніше назва перейшла на сатирично-гумористичні оповідання та романи, які створювали митці різних країн світу в різні часи від античності до сучасності. Високого рівня майстерності досягли Аристофан, Петроній, Дж. Бокаччо, Ф. Рабле, Ж-Б. Мольєр, Дж. Свіфт, Г. Гейне, В. Теккерей, А. Франс, Марк Твен, Б. Шоу, Я. Гашек та інші. Серед українських майстрів слова у сатиричному стилі писали: Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Л. Глібов, Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, В. Винниченко, Остап Вишня тощо. В історії англійської та української літератур XIX ст. особливе місце серед авторів сатиричних творів займають імена Чарлза Діккенса та Леся Мартовича.

Ч. Діккенс – митець, який сприймав дійсність крізь призму комічного та відтворював її у своїх творах, органічно поєднуючи гумор і сатиру. Проте, як уже зазначалося, у ранньому періоді його творчості переважає веселий, жартівливий настрій, оптимізм світогляду, віра в можливість покращення суспільного життя засобами моралі, тоді як у художньому доробку другої половини життя ілюзія щастя зазнає краху, отже, романи здебільшого пронизані сатиричним пафосом.

Постать Ч. Діккенса-сатирика привертала увагу літературознавців різних країн, про нього написано чимало критичних праць та статей. Дж. Прістлі, англійський романіст та драматург, який деякий

час очолював діккенсівське товариство, говорив, що Ч. Діккенс – “це людина, яка розуміла, що Імператор не був одягнений в новий одяг” [19]. У критичній думці Заходу добре відоме дослідження Дж. Кінсайда “Діккенс і його риторичний сміх” [16], у якому автор вивчає манеру романіста застосовувати сміх з метою викриття та засудження негативних явищ буття та пошуку шляхів створення вільного, справедливого світу.

Багато сторінок у своїх літературних працях присвятили англійському письменнику, авторові сатиричних творів науковці Т. Сільман, Н. Михальська, З. Лібман, які наголошували на своєрідності манери письма автора, його вмінні дотепно висміювати, викривати гнітючу, асоціальну, несправедливу тогочасну дійсність.

Сатира – важлива грань творчості Леся Мартовича, галицького речника, “мужицького посла”. Про нього писали його сучасники І. Франко, В. Стефанік. І. Франко вважав письменника “пильним спостерігачем життя” з “неабияким гумористичним талантом”, хто “змушує людину цілу свою поведінку виявити в зовсім іншому світлі” [14. т.33. с.143]. В. Стефанік бачив у своєму товаришеві ще одного Гоголя, який незабаром напише свої “Мертві душі” [13. с.82]. Творчість митця була об’єктом досліджень у наукових працях О. Гнідан, О. Засенка, М. Зерова, В. Лесина, С. Крижанівського, Г. Марчук, Ф. Погребенника та Р. Чопика.

Ч. Діккенс здобув світову славу одразу після виходу в світ перших творів, зайняв належне місце в історії світової літератури та вважається “найбільшим англійським повістярем” (за словами Іфора Іванса, автора “Короткої історії англійської літератури” (1976)). “Мартович виявився справжнім Діккенсом української літератури”, – пише Магдалена Ласло-Куцук, румунська дослідниця [5. с.204], розуміючи його як людину, якій “було про-

сто цікаво все, що він, як екстраверт, помічав навколо і зареєстрував” [5, с.206]. Критик, опираючись на працю “Психологічні типи” К. Юнга та соціоніку Г. Ренина, класифікує представників світового красного письменства за типами екстравертів та інтравертів, статиків та динаміків. Обоє письменників (Ч. Діккенс та Леся Мартовича) вона зарахувала до “сенсорно-етичного статичного та ірраціонального типу екстраверта” [5, с.201].

Не можна не погодитися з висновком літературознавця щодо значення творчості українського митця для української літератури. “Яскрава, багатогранна сатира Леся Мартовича – це цінний матеріал для характеристики політики, культури і загальної атмосфери в Австро-Угорській монархії” [9, с.12]. Справді, твори галицького сатирика, як і англійського митця, залишаються яскравими документами свого часу, розповідають правдиву історію життя. У літературному доробку обоє письменників знаходимо розмаїття типів та характерів різних соціальних верств, їхні художні образи наділені самобутніми рисами, з індивідуалізованою мовою, жестами, манерою говорити.

М. Ласло-Куцюк наголошує на взаємодії українських митців із красним письменством багатьох країн, зокрема Англії. Таке зіставлення Леся Мартовича та Ч. Діккенса підкреслює спільність загальнолітературних явищ, характерних для творчості майстрів слова, на тлі цих феноменів краще прослідкувати індивідуальний, своєрідний стиль письма кожного.

Як відомо, висловлювання критики щодо письменників інонаціональної літератури належать до міжлітературних зв’язків, у цьому випадку, зокрема, це стосується і спостереження М. Ласло-Куцюк щодо психологічної подібності Ч. Діккенса та Леся Мартовича. Слід зазначити, що “синхронні та діахронні зв’язки представляють собою дивний перетин, змагання і боротьбу, особливий синтез” [1, с.35], увесь цей процес об’єктивно зумовлений законами історичного та культурного розвитку народів, природою художнього мислення. Отже, з’ясування подібності сатиричних тенденцій світобачення обоє митців і здатності творчо відображати пережите видається нам актуальним. Йдеться не про безпосередній вплив одного письменника на іншого, а про схожість манери письма, тональність оповіді та спільність тематики, тобто типологічні аналогії та розбіжності. На цій підставі буде доцільним зробити діахронний порівняльний аналіз роману Ч. Діккенса “Тяжкі часи” та повісті Л. Мартовича “Забобон”.

Леся Мартович, автор кількох збірок оповідань, після майже п’ятилітньої перерви розпочав роботу над повістю “Забобон”(1911), яка стала вершиною творчості письменника, а також одним із найкращих сатиричних творів в українській літературі початку ХХ ст. Це високохудожній оригінальний витвір мистецького слова, де літературна мова поєднується з галицьким діалектом, який пись-

менник у листі до редакції (початок березня 1912 року) свідомо просить не змінювати, щоб якомога точніше передати колорит душі галичанина. Як слушно зауважує Ф. Погребенник, “у “Забобоні” найяскравіше виявився таланти Мартовича-сатирика, що сформувався і виріс на основі народної творчості, на кращих традиціях української та російської літератури” [11, с.19].

Інший твір – “Тяжкі часи”, який став предметом нашого порівняльно-типологічного аналізу – десятий роман англійського прозаїка (1854), у якому порушено складні морально-етичні проблеми персонажів, що жили в умовах домінуючої ідеології вікторіанської Англії – утилітаризму. Сам Ч. Діккенс вважав, що в цьому творі “сатира направлена проти тих, хто бачить цифри та факти” [18, с.616]. Тут автор описав процес індустріалізації, що набирала швидких темпів розвитку, говорив про освіту, яка потребувала реформ. Це – роман письменника з неускладненим сюжетом, який здебільшого залишався поза увагою критиків, проте англійський літературознавець Ф. Левіс називає його “шедевром” і зазначає, що за будовою роман схожий на “моралізаторську байку” [17].

За розміром і кількістю сторінок твори обоє митців майже однакові, хоча вони належать до різного жанру. Діккенсові “Тяжкі часи” – невеликий роман серед інших творів письменника (9 глав). Леся Мартович написав повість “Забобон”, яка складається з 12 глав, і, як вважав сам автор, “не грішить короткістю” [12, с.155]. Звісна річ, унікальність роману полягає в різнобічному зображенні дійсності, звідси – значна кількість персонажів, багатоплановість, натомість у повісті змальовується історія життя однієї людини в зіткненні з долями інших.

Як відомо, об’єкти, проти яких спрямовані викривальні висловлювання, завжди характеризуються виразністю, чіткістю, адже цей авторський пафос виражає його симпатії й антипатії. Сатира – результат суперечностей прогресивних та реакційних поглядів у особливо гострій формі, тому її розквіт здебільшого припадає на революційні періоди історії. Цей різновид комічного підкреслює дисгармонію між явищами потворними й естетичним ідеалом прекрасного. Прикметно, що кожен із письменників звернувся до опрацювання соціально-політичної тематики у своїй прозі, наслідуючи давні традиції античної літератури (ще в “Сатириконі” Петроній відображає характерні риси епохи “римського світу”). Спільна риса їх творчості – викривально-сатиричний пафос оповіді, а об’єктами сатири стали найболючіші суспільні вади. Пригадаймо, що митці не були учасниками, проте обидва були свідками виступів народних мас проти гніту: чартистського руху в Англії (1838-1848) та заворушень в Україні (кінець ХІХ-початок ХХ століття). Творчі натури не могли стояти осторонь позитивних змін, їх зброєю були викривальні твори. Справді, “при нормальному

стані речей місце сатири – саме на передовій: розчищаючи авгієві конюшні, оголюючи кричущі соціальні та психологічні деформації, гнівно висміюючи порок і вульгарність, вона прокладає шлях новому, пробуджує суспільну самосвідомість, вказує на найнебезпечніші хвороби” [15, с.14].

Літературні постаті Ч. Діккенса та Леся Мартовича привертають увагу читача глибоким аналітичним розумом, ідейною безкомпромісністю, політичною ціленаправленістю, громадською настановою, широтою й осягненням естетичного узагальнення, досконалістю художньої форми. Засобом боротьби митці обирають сміливе, відверте слово. З. Лібман пише, що коли чуєш сміх Ч. Діккенса, “сльози скривджених і упосліджених ситої Англії перетворюються у грізний водоспад, що лякає усіх тих, хто втратив людяність, у кого душа стала зливком золота, прикрашеного фальшивими діамантами” [7, с.111]. В. Лесин вважає, що сатира Леся Мартовича ставала дедалі політичнішою та була спрямована проти “маскованих під народовладдя гнобительських порядків у цісарській Австро-Угорщині” [6, с.6].

Промовисто, що персонажі обох творів “Тяжкі часи” та “Забобон” – жителі конкретних населених пунктів, для урбаністичної Англії – містечко, а для аграрної України – село. Події роману Ч. Діккенса розгортаються в Коктауні, статичний образ якого займає важливе місце у творі. На географічній карті не знайдеш такої назви, однак письменник відтворив типовий промисловий центр вікторіанської епохи, позбавлений будь-якої романтики. Автор детально описує гнітючий дух, який панує там. Коктаун схожий на “обличчя дикуна”. “То було місто, збудоване з червоної цегли, а отже, воно мало б бути червоне – коли б не дим та сажа” [2, с.43]. Будинки тут гриміли із самісінького ранку до пізньої ночі. Вулиці, провулки і навіть люди, які там жили, були схожі між собою. Така атмосфера породжувала ненависть, недовіру та підозрілість. Створивши сумний образ дійсності, романіст протестує проти фабричних труб, цифр, жадоби до наживи, бо цей світ позбавлений радості, краси та ширості почуттів.

У творі Леся Мартовича образ села не настільки художньо виражено, як Коктаун у романі Ч. Діккенса. У “Забобоні” мова йде про Вороничі, “найгірше село в цілім повіті” [8, с.85]. Людина, яка зізналась, що вона звідти, ніби визнає себе злодієм. Тут, як і в інших селах, зустрічаємо різні прошарки населення: попів, польську шляхту, працьовитих селян, шахраїв.

Аналізовані нами твори в цілому не належать за жанром до роману-виховання, однак предметом сатири в обох творах – в українській повісті “Забобон” та в англійському романі “Тяжкі часи” – стала проблема впливу сім’ї й оточення на формування молодого людини. Ч. Діккенс у романі “Тяжкі часи” виступає проти утилітарного виховання, заснованого на “сухих фактах”, позбавленого роз-

витку живого розуму, уяви та творчих здібностей. Діти, сповнені цікавості до оточуючого світу, для Товкмача, директора школи, – порожні посудини, які потрібно наповнити “фактами”. Ця освіта породжувала бітцерів, честолобних кар’єристів, які діють згідно з принципом: “мета виправдовує засоби”, вона також негативно вплинула на рідних дітей освітянина.

Слід зазначити, що головний персонаж повісті “Забобон”, як і учні Товкмача з роману “Тяжкі часи”, також став жертвою неправильного виховання. Батьки обожнювали Славка, забезпечували йому безтурботне життя. Через це в дорослого поповича Матчука були відсутні вольові якості та цілеспрямований характер. Заняття в гімназії не збагатили його світогляд, а притупили розум, і в голові створилось замішання, “дивогляд”. Молодика охопив страх перед фатумом, який неминуче тяжів над ним. Він не усвідомлював, де інші знаходять час для навчання, якщо кожний день переповнений життєво необхідними справами: першим сніданком, другим сніданком, обідом, підвечірком, вечерею, сном та відпочинком між їжею. Г. Марчук зауважив, що “ в образі Славка Л. Мартович вивів сотні інтелігентів, які, закінчивши гімназію, застрягли в болоті сільського життя, без охоти до будь-якої праці, навіть до думки, – відрізані від культурного центру, чекали якогось спасіння, якогось припадку або просто чуда, що мало їх повести в дальшу життєву мандрівку” [9, 119]. Бачимо, що обидва письменники, засуджуючи антигуманну освіту, надають їй вагомому значення у процесі прогресивного поступу.

Обидва твори характеризуються контрастністю соціальних прошарків. Так, у повісті “Забобон” Лесь Мартович висміяв моральний розлад попівської клерикальної частини буржуазної інтелігенції, описав важке життя галицького селянства, а в романі “Тяжкі часи” Ч. Діккенс проникливо аналізував працю й побут міських робітників і гостро картав раціоналістичну філософію утилітаризму, яка стояла на заваді добробуту трударів.

Приміром, у повісті “Забобон” перед нами постає галерея образів: з одного боку, розбещене панство (сварливий панотець Матчук, який має єдину надію побачити сина в “мундирі з золотим ковніром”); його син, розледачілий дурисвіт, обломовець Славко; донька Галя, моральний покруч; її чоловік піп-бальяндрасник Радович; розпусник і п’яниця, шляхтич Краньцовський), а з іншого, мужицький світ, який прагне жити по-новому (наймит Іван, сільський “філософ” Петро Оскам’юк, костоправ Павло Гаєвич, злодій Гринько, повія Варвара та багато інших). Кожний літературний образ, головний чи епізодичний, – колоритний, наділений своєрідними та самобутніми рисами.

Як відомо, гостре висміювання негативного становить підґрунтя сатиричної типізації. Наприклад, при створенні карикатурних образів автори “Тяжких часів” та “Забобону” сміливо деформу-

ють, порушують реальні співвідношення рис їхніх характерів. Своїх героїв вони малюють яскравими фарбами та багатобарвними відтінками сатиричного мистецтва. Як зазначає І. Києнко, комічне в романах Ч. Діккенса “має два забарвлення: гумористичне та сатиричне” [4, с.10]. На думку М. Зерова, Лесь Мартович “найбільше має нахилу до жартівливих та карикатурних образків” [3, с.737]. У художній палітрі українського майстра слова “гармонійно поєднуються гумористичні, сатиричні та гротескні елементи” [11, с.19].

Лесь Мартович звертає особливу увагу читача на центрального персонажа повісті “Забобон”, зумисне згущуючи сатиричну палітру. Попович Славко Матчук яскраво виділяється з-поміж інших. Це безвольний та бездумний двадцятивосьмилітній молодик, яким керує забобон, і відповідно до цього після радощів обов’язково буде смуток, невдача і навпаки. Окрім спання і прийому їжі, колупання землі в садку – улюблене й достойне заняття хлопця. Письменник багато разів повторює опис цього епізоду, акцентує увагу на улюбленому занятті Славка – довбанні ямки в землі, іронічно називаючи це “працею”, яка вдається молодика “справно й хутко” [8, с.33]. Зауважимо, що автор застосовує гіперболізацію, зумисне перебільшення певних звичок колоритного образу. Це, як відомо, один із засобів, який слугує викривальній меті, показує нікчемність поповича, демонструє його безцільне існування. Звичайно ж, зображення рис характеру персонажа спотворені, в них не варто шукати “справжніх життєвих пропорцій, так само, як і в скаріатурних “Мертвих душах” Гоголя”, – вважає М. Зеров [3, с.739].

Містер Товкмач із роману “Тяжкі часи” – вчитель та директор однієї із шкіл Коктауна, представник філософії “фактів і цифр” – вперше у творі зображений на тлі класної кімнати в зразковому навчальному закладі. З метою досягнення сатиричного ефекту автор детально розповідає про все, що відбувається в аудиторії, загострюючи увагу на негативному прагматичному підході до навчання. Бачимо, що портрет освітянина, його зовнішність – справжня карикатура. На думку Н. Михальської, “інколи за допомогою однієї деталі, яка неодноразово повторюється, Діккенс створює образи, які добре запам’ятовуються” [10, с.24]. Показово, що його вказівний палець “квадратний”, чоло, яке також “квадратне”, – це міцна стіна, у підвалах якої під покривом розміщені очі, саме такими словами характеризує його Ч. Діккенс. Справді, англійський романіст загострює увагу на геометричності зовнішності Товкмача, щоб підкреслити його сухий раціоналізм. Як зазначає дослідниця, він “широко використовує гротеск – художній прийом, що заснований на надмірному перебільшенні певних сторін і якостей явищ або персонажів” [10, с.42]. За висловом І. Києнка, Ч. Діккенс “звертається до поезики готичного роману, та сатира його набуває гротескних рис” [4, с.11].

Літературні герої Ч. Діккенса та Леся Мартовича наділені індивідуальними рисами,

своєрідним, властивим тільки їм мовленням. Приміром, часте вживання у діалогах таких слів та виразів, як “факти”, “теорія виховання”, “геометричні фігури”, “точний розрахунок”, “маленькі посудини”, “розум мислездатної тварини”, “користь”, “механічна сила”, допомагає читачеві безпомилково визначити, кому вони належать. Гредрайнд користується певною лексикою, яка притаманна тільки йому. Він нумерує школярів і кличе їх не інакше, як “учениця номер двадцять”. У кожному виразі вчитель переконує дітей керуватися розрахунком, а слова “уява” та “почуття” просить забути назавжди. Ціль досвідченого педагога – наповнити порожні “посудини” розуму вихованців науковими термінами та визначеннями. М. Ласло-Куцюк вважає, що Ч. Діккенс має чудовий талант малювання людських характерів, який виявляється в тому, що “його персонажі самі себе характеризують, розкриваючи мимоволі свою нікчемність манерою говорити” [5, с.204].

Слід зазначити, що Лесь Мартович володів схожим до Діккенсового способом витворення образів. За слушним зауваженням румунської вченої, “він викривав персонажі, описуючи ніби безсторонньо їх міміку, жести, створюючи такі мовні партії персонажів, які б карикатурно виявляли обмеженість їх розуму” [5, с.204]. Автор повісті “Забобон” не веде дискусію про причини обмеженості попа Радовича, а дає можливість читачеві зробити свої висновки. Мова цього персонажа своєрідна. Улюблене слово зятя Матчука “вкінці” зовсім не означає, що розповідь наближається до завершення. Вітальна промова молодого служителя церкви при зустрічі тещі починається тим, що він назвав її “несподіваною гостею”, хоча й знав про її приїзд. У коментарі письменник пояснює, що у Радовича всі гості “несподівані”. Ще одна характерна риса теревень баляндрасника Радовича – постійна зміна теми розмови, яка змушує слухача докласти зусиль, щоб пригадати початок розповіді та її ціль.

Мова не може йти про безпосередній вплив одного письменника на іншого, до того ж у літературній та епістолярній спадщині Леся Мартовича немає жодної згадки про англійського романіста. Обидва митці-сатирики не обминають гострі політичні теми та проблеми у своїх творах, вважають своїм професійним та патріотичним обов’язком розвінчувати середовище тьми, повторного життя з характерними національними особливостями та історичними умовами розвитку. Виокремлюючи одну прикметну рису характеру персонажів, представники світового красного письменства гіперболізують її, створюють гротескний ефект, цим самим висвітлюючи їхню справжню суть. Спільна особливість сатири обох митців – наділення літературних героїв індивідуальними рисами, своєрідним, властивим тільки їм мовленням. Проте загальні прийоми реалізуються конкретними формами. Вони визначаються специфічними рисами національного характеру, соціальним і політичним устроєм певної країни, її історичним розвитком, культурними традиціями, ментальністю народу та іншими чинниками.

Література

1. Беляева Ю. Синхронные и диахронные связи / Ю. Беляева // Литературные связи и литературный процесс: Из опыта славянских литератур. – М., 1986. – С. 14-33.
2. Діккенс Ч. Тяжкі часи. Переклад з англійської мови Ю. Лісняка / Ч. Діккенс. – К.: Дніпро, 1970. – 299с.
3. Зеров М. Марко Черемшина і галицька проза / М. Зеров // Зеров М. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2. – 600с.
4. Киенко И. Сатирическая проза Мюриел Спарк / И. Киенко. – К., 1987. – 238с.
5. Ласло-Куцюк М. Ключ до беллетристики / М. Ласло-Куцюк. – Бухарест: Мустат, 2000.
6. Лесин В. Лесь Мартович. Літературний портрет / В. Лесин. – К., 1962. – 95с.
7. Лібман З. Чарльз Діккенс / З. Лібман. – К.: Дніпро, 1982. – 184с.
8. Мартович Лесь. Забобон / Лесь Мартович. – К.: Дніпро, 1985. – 351с.
9. Марчук Г. Сатира Лесь Мартовича в контексті сатиричних жанрів доби / Г. Марчук. – К.:ІВЦ Держкомстату України., 1999. – 141с.
10. Михальская Н. История Николаса Никльби и многих других, рассказанная великим английским романистом Чарльзом Диккенсом / Н. Михальская // Ч. Диккенс. Жизнь и приключения Николаса Никльби: Роман В 2-х т. – М., 1989. – Т.1. – С. 3-11.
11. Погребенник Ф. “Забобон” Лесь Мартовича / Ф. Погребник // Лесь Мартович. Забобон. – К., 1985. – С. 5-20.
12. Погребенник Ф. Лесь Мартович. Життя і творчість / Ф. Погребник. – К.: Дніпро, 1971. – 194 с.
13. Стефаник В. Повне зібрання творів у 3-х томах / В. Стефаник. – К.: Видавництво АН УРСР, 1953.
14. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т / І. Франко. – К.: Наук. думка, 1976-1986.
15. Шкловский Е. Зеркало для призраков: Современная сатира в поисках темы / Е. Шкловский // Литературное обозрение. – 1987. – № 6. – С.14-18.
16. Kincaid J. Dickens and the Rhetoric of Laughter / J. Kincaid. – Oxford: Clarendon Press, 1972. –123 p.
17. Leavis F. and G. Dickens the Novelist / F. Leavis. – London: Chatto and Windus, 1970. – 210 p.
18. Letters. Tauchnitz Edition, 1880, vol. II, p. 616
19. Priestly J. Pictorial biography of Dickens / J. Priestly. – Tomlin, 1961. – 189p.

Стаття надійшла до редакції 2.03.2011